ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a107

ПО ВЪПРОСА ЗА ПИСМЕНОТО РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА ПРЯК ОТ КОСВЕН ПАДЕЖ ПРИ ИМЕНАТА ОТ ЖЕНСКИ РОД В ДОКУМЕНТИ НА ВАРНЕНСКАТА ОБЩИНА ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
(По модела на Пловдивската книжовноезикова школа)

Кольо Хубенов
Регионален исторически музей – Варна

REGARDING THE WRITTEN DIFFERENTIATION OF DIRECT FROM INDIRECT CASE IN NAMES OF FEMININE GENDER IN DOCUMENTS OF THE VARNA MUNICIPALITY FROM THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY
(After the Model of the Plovdiv Literary Language School)

Kolyo Hubenov
Varna Regional Museum of History

kolyo.hubenov@abv.bg

The present study is based on more than 200 examples (single words and expressions) from 10 documents (contracts) written between 1868 – 1870 in National-Revival period Varna. The results show that the author of the texts, the scriber Konstantin Tyulev, doesn't follow (or follows very loosely) the model applied by the Plovdiv Literary Language School in distinguishing direct from indirect cases in names (nouns, adjectives, numerals) and in pronouns in the feminine singular. Although he writes the endings -а/-я or -ѫ/-ѭ, and the article morpheme is either -та or -тѫ, their use often does not reflect the syntactic role of the examples but features, rather, of the living speech.

Key words: Bulgarian National Revival period, modern Bulgarian language, Varna, Plovdiv Literary Language School, declension, case endings

Настоящото изследване ще обърне внимание на това дали в документи на варненската възрожденска община от третата четвърт на XIX

в. (1868 – 1870 г.)[1] се прилага широко популярното писмено синтактично правило имената (съществителни, прилагателни, числителни) и местоименията от женски род единствено число, чиято основна форма (именителен, пряк падеж) завършва на *-а*/*-я*, във винителен/дателен (косвен) падеж, да получават окончанията *-ѫ*/*-ѭ*.[2]

Разглежданото правило през Възраждането е част от един по-голям опит за норма, търсеща приемливия баланс между старобългарското синтетично книжовно наследство и актуалния аналитичен характер на новобългарския език. Пълният облик на правилото засяга и имената от м.р. мн.ч., но докато в този случай става въпрос за реконструиране на стара графична норма без опора в живата реч, при ж.р. подкрепа оказват както традицията, така и актуалното състояние на някои от народните говори (Мурдаров 1989: 105; Русинов 1999: 141; Иванова 2017: 150, 231).

Начални опити за възстановяването на тази правописна особеност могат да се видят в практиката на Васил Ненович, около средата на първата половина на XIX в. (Иванова 2017: 235 – 236). През 1844 г. Иван Богоров за първи път включва правилото в падежна парадигма на новобългарска граматика (Богоров 1986: 14, 20). По същото време то е защитено и от един от предшествениците на Пловдивската школа – Гаврил Кръстевич (Кръстевич 1858: Писмо III, 24 юни 1844 г., с. 38; Писмо II, 20 май 1844 г., с. 23; вж. също и Иванова 2017: 229, бел. 10).

Синтактичното правило намира най-широко разпространение във времето от средата на 50-те до края на 60-те – началото на 70-те години на XIX в., като за това спомага и значителният напредък, който постигат не само чисто езиковото развитие, но и издателското дело – отпечатването на учебникарска и художествена литература, на вестници и списания, на помагала и наръчници. Развивайки се динамично, правописните модели се конкурират силно, като в крайна сметка надделяват

[1] Избраните документи са 10 съгласителни (договори), с които варненската община назначава учители, писари и един общ работник. Всички те се съхраняват във фонда на отдел „Българските земи XV – XIX в.“ на Регионалния исторически музей – Варна: № 219, 263 (1, 2), 306, 318(1, 2), 320(1, 2), 324, 326. Техен автор е дългогодишният общински писар Константин Михаилов Тюлев от Казанлък. Индексите на № 263, № 318 и № 320 посочват, че става въпрос за две копия на един и същи текст, по едно за всяка страна. По-общ преглед на основните книжовноезикови черти на варненските споразумения може да се види в: Хубенов 2023а: 108 – 123, и Хубенов 2023б: 78 – 98.

[2] Изследването е част от проучванията на автора, свързани с докторската му дисертация на тема „Книжовноезиковата практика на българите във Варна през третата четвърт на XIX в. (1856 – 1878 г.)“.

тези, за които съвременниците им приемат, че са най-перспективни. Такава е и съдбата на коментираната норма, която през последното десетилетие преди Освобождението бива отхвърлена от голям брой книжовници, включително и от тези, които в по-ранните си години са я прилагали.[3] По-общ преглед на възрожденските граматики, писмовници и лични езикови модели на по-изтъкнати общественици от третата четвърт на века потвърждава тези наблюдения.[4] В резултат на това може да обобщим, че разглежданите варненски съгласителни (1868 – 1870 г.) са съставени освен във времето на разгърнато и ускорено изграждане на новобългарския книжовен език и в годините, когато коментираният регламент е в период на преосмисляне, който ще завърши с отстраняването му от новобългарския правопис след Освобождението.

---

[3] Например Шуменската книжовноезикова школа като цяло (Вачкова 2005: 26) с по-конкретни примери Добри Войников (Вачкова 2005: 142) и Илия Блъсков (Вачкова 2005: 167, 170; Братанов 2012: 94). Подобен преход извършва и Иван Момчилов, един от основоположниците на Търновската книжовноезикова школа, за която е характерно, че се разграничава от правилото (срв. Братанов 2018: 379, 381 и Братанов 2017: 50 – 52).

[4] Използваните за съпоставка граматики са тези на Теодор Хрулев (Хрулев 1859), Георги Миркович (Миркович 1860), Георги Веселинов (Веселинов 1862), Сава Радулов (Радулов 1863; Радулов 1870), Добри Войников (Войников 1864), Янко Кочев (Кочев 1868), И. Момчилов (Момчилов 1868 г., Момчилов 1988), Никола Първанов (Първанов 1870) и Тодор Шишков (Шишков 1872).

Много интересен и ценен източник за правописни езикови особености е двутомникът, посветен на възрожденските писмовници, съавторство на Надка Николова, Диана Иванова, Кина Вачкова и Мийрям Салим (Николова и кол. 2023а; Николова и кол. 2023б). В том II (втората половина на XIX в.) са изследвани издания на Георги Икономов (1856 г.), Лука Павлев (1858 г.), Анастас Гранитски (1858 г.), Д. Войников (1860 и 1870 г.), Костаки И. Попов (1862 г.), Никола Михайловски (1868 г.), Стефан Попов и Петър Аврамов (1870 г.) и на Стоил Попов и Иван Чорапчиев (1873 г.).

Наблюдения по темата могат да се открият и в проучвания, посветени на по-видни общественици от местно и национално ниво, които, макар и да не са автори на конкретна нормополагаща литература или писмовни наръчници, разкриват езиковите си принципи теоретично в нарочни статии или имплицитно чрез ежедневната си писмена практика: Любен Каравелов и Марин Дринов (Русинов 1999: 156, 162; Иванова 2017: 246, 252), Сава Доброплодни (Вачкова 2005: 127), Матей Преображенски (Братанов 2013: 127 – 128, 130, 132 – 133, 135), Параскев Дамянович (Братанов 2023: 52, 54), Петко Р. Славейков (Иванова 2017: 281), Добри Чинтулов (Русинов 1989: 194), Христаки Драганович (Братанов 2023: 77, 84), Никола Михайловски (Братанов 2017а: 13 – 14), Стоян Робовски (Братанов 2018а: 9 – 19; Братанов 2021: 133 – 134). Същото важи и за организации или издания, напр. русенското читалище „Зора“ (Братанов 2023: 106 – 107) или списание „Читалище“ (Иванова 1994: 71 – 73).

Тъй като по време на съставянето на варненските споразумения най-престижният застъпник на изследваното правило е Пловдивската школа, нашето изследване ще има за коректив нейната граматика. Нормата е кодифицирана още в първото издание на канона ѝ – „Основа за блъгарска граматика“ на Йоаким Груев от 1858 г. (Жерев 1989: 179 – 180; Русинов 1999: 148 – 149; Иванова 2017: 231, 234 – 235). Времето ще покаже обаче, че нито една от останалите три водещи школи от последното десетилетие преди Освобождението (Търновска, Каравелова и Дринова) няма да я приеме и поддържа.

Йоаким Груев формулира правилото по следния начин: *Женскый родъ имена въ именителный падежь съ окончянѥ а въ винителный ся пишѫть съ ѫ; като глава (им.) главѫ (вин)* (Груев 1987: 113). Склонението обхваща и членната морфема (Груев 1987: 34). При цялата парадигма може да се обърне внимание на две неща: 1. Думите, завършващи на *я*, образуват косвения падеж с *ѣѫ*; 2. Правилото засяга и думите от м.р., завършващи на *а/я* (*воеводѫ/сѫдіѣѫ*) (Груев 1987: 10, 15 – 16). Споменатите дотук правила важат и за прилагателните, числителните и местоименията (Груев 1987: 24, 27, 30 – 33).

Според граматиката в пряк (именителен) падеж се скланят *подлогъ-тъ* и *прилогъ-тъ* (именната част на съставното сказуемо) (Груев 1987: 102), а в косвен (винителен и дателен) – *непосрѣдственны* и *посрѣдственны опрѣдѣленія* (преките и непреките допълнения) (Груев 1987: 102 – 103). Важно е да се уточни, че правилото засяга само формите за вин. п., които обаче с предлог могат да заместят дателен, т.е. формата е обща за всички косвени падежи (Груев 1987: 8, 104). Последно – съгласуваните части се скланят в един и същ падеж (Груев 1987: 95 – 96).

Проучването ще бъде разделено на три части.[5] В първите две ще се представят примерите в пряк и косвен падеж, а преди заключението ще се обърне внимание и на положението в централните балкански говори, и по-конкретно – казанлъшкия, където тази норма намира частична приемственост в живата реч.

Женски род, единствено число, пряк падеж

Примерите, които открихме, са 29 на брой. Те ни предоставят общо 30 позиции: 29 основни гласни и 1 членна морфема.[6] Въпреки

[6] Под „примери“ разбираме всяка една дума в ж.р. ед.ч. Под „позиции“ – местата, на които скланянето трябва да се обозначава графично. Т.е. нечленуваната дума дава една позиция, членуваната – две.

това разнообразието от думи и словосъчетания не е голямо. Над половината примери са от израза *всяка една страна* (по договора, която да получи копие): *сѣка една страна* (№ 306); *сяка еднѫ странѫ* (№ 263 (1, 2); *сяка* (№ 318 (1, 2); *всяка/ѫ*[7] *една/ѫ странѫ* (№ 320 (1); *всякѫ еднѫ странѫ* (№ 320 (2); *сяка странѫ* (№ 324, 326). Другото често повтарящо се подложно словосъчетание е изказващото необходимост *нужда стане* (№ 318 (1, 2), 320 (1, 2), 324, 326). По веднъж са използвани *прѣдплата ще му ся брой* (№ 324) и *ще ся заплаща киріята* (№ 306).

При *всяка една страна* единствено примерът от док. № 306 е изцяло в им.п. Ако трябва да разделим словосъчетанието на съставните му части, получаваме следната статистика: съгласуваното определение *всяка* 7 пъти завършва на *а*, 1 път – на *ѫ*, и веднъж не сме сигурни. При второто съгласувано определение (*една*) *а* се срещна само 1 път, *ѫ* – 4 пъти, и отново веднъж имаме колебания между *а* и *ѫ*. Определяемото *страна* завършва 1 път на *а* и 5 – на *ѫ*. Вторият по честота израз – *нужда стане*, се среща 6 пъти и съществителното винаги окончава на *а*.

Единствената употреба на членна морфема е в думата *киріята* (наем) и тук правописът отговаря на синтактичната роля. Правилно е изписан и подлогът *прѣдплата*. Обобщено – от всичките 30 позиции, в които се очаква изписването на *а*/*я*, то е налично в 18, в 10 е *ѫ* и на 2 места е неясно, или съотношение около 2 : 1 в полза на правилото.

Женски род, единствено число, косвен падеж

Примерите в тази група са многобройни и разнообразни. Предоставят общо 221 позиции: 187 основни гласни и 34 членни морфеми. Поради този обем няма как да изложим всичко открито и ще подберем само тези думи и изрази, които намираме за по-интересни и съществени. Първо представяме разширеното съгласувано определение *варненската българска община*, което в текста е в синтактичната роля на несъгласувано определение на подлога *Господа Членовете* или *общинския съкровищник*: *на Варненската Българска общинѫ* (№ 219); *на Варненскѫтѫ Българскѫ общинѫ* (№ 318 (1, 2); *на Глав. Варн. Б. общинѫ* (№ 320 (1, 2); *на Варненскѫ-тѫ Бълг. Общинѫ* (№ 324). Като цяло правописът показва последователно скланяне в косвен падеж, като изключение има само в № 219. За съжаление обаче, в доста от изразите има съкращения, които ни лишават от възможността да изградим една подетайлна картина.

Друга разширена част е изразът за продължителност *еднѫ цялѫ годинѫ*, при който вариации няма (№ 306, 318 (1, 2), 320 (1, 2), 324,

[7] Наклонена черта посочва, че не сме сигурни коя графема е изписана.

326), но две от неговите съставни части – *цяла* и *година* – в друг косвен израз (наличен 2 пъти) са написани с *а*: *отъ цѣлата година* (№ 320 (1, 2). Сравнително последователен правопис показва и словосъчетанието *еднѫ годишнѫ платѫ* (№ 306, 318 (1, 2); *еднѫ годишнѫ плата* (№ 320 (1, 2); *годишнѫ плата* (№ 324), където вариации има единствено при *плата* (*а* : *ѫ* = 3 : 3).

Откриват се обаче и доста думи и изрази, където очакваният облик е по-скоро изключение. Такива примери засягат съществителните *църква* и *каса*: *да пометѣ […] цьрквата* (№ 219); *за цьрквата* (№ 219); *въ цьрквата* (№ 219, 263 (1, 2), 306) и само веднъж – *въ народнѫтѫ ны цьрквѫ* (№ 318 (2). В док. № 318 (1) не сме сигурни за последния знак при изписването на храма: *въ народнѫтѫ ны цьрквѫ/а*.

Сходна е картината и при *каса*: *отъ общата църковно-училищна касса* (№ 306); *отъ обща-училище-църковна касса* (№ 263 (1, 2); *отъ общата Касса* (№ 219); *отъ общата цьрковна касса* (№ 318 (1, 2); *отъ общата касса* (№ 320 (1, 2), но *отъ общѫтѫ кассѫ* (№ 324) и *отъ Читалищнѫ-тѫ кассѫ* (№ 326).

Последните две групи показват също така и последователно склоняне в целия израз, макар и в грешния падеж. Често обаче компонентите на една съгласувана част се изписват с различни графеми в края: *въведѣ изискаямата нарѣдбѫ* (№ 263 (1, 2); *съ еднѫ котія* (№ 219); *за нѣкоѭ работа* (№ 326); *по неизбѣжнѫ нужда* (№ 320 (1, 2); *въ особна книгѫ* (№ 326) и др.

Ако примерите се разглеждат на лексикално ниво, а не на изреченско, може да се заключи, че има думи, които се пишат по един начин, без значение каква е синтактичната им роля. Съществителното *страна* се среща общо в 24 случая: *от една страна* (10 пъти), *от своя страна* (7 пъти) и *всяка една страна да* (7 пъти). От тях в 17 случая е в косвен падеж и 7 – в пряк, но въпреки това *а* е употребена само веднъж (в им.п.). В останалите 23 форми основната гласна е *ѫ*.

Числителното *една*, използвано като съгласувано определение, се среща 35 пъти: 33 примера са *еднѫ* (вкл. 3 случая на подлог), веднъж е *една* (подлог) и в един им.п. не сме сигурни за буквата.

Всяка, съгласувано определение на подлог, е 7 пъти с *а*, веднъж с *ѫ* и веднъж не можем да определим. Подобни наблюдения вече бяха приведени и за *църква* и *каса*, които преобладаващо се пишат с *а*, макар винаги да са в косвен падеж. Осем пъти е използван изразът *за здравинѫ* винаги с *ѫ*, но *въ текуща монеда*, отново косв.п., изписването е само с *а* (14 позиции). Изразът *отъ еднѫ странѫ … отъ другѫ* се среща в началото на всичките 10 съгласителни. Във възможните 30 позиции

буквата *а* не се среща нито веднъж, което определено прави впечатление, макар и словосъчетанието да е писмено правилно третирано като второстепенна част на речта. Притежателното местоимение *своя* е 6 пъти *своѫ* и 3 пъти *своя*, но винаги след предлог.

Обобщено, от общо 187 основни гласни от примери в косвен падеж съотношението в употребата на *ѫ* : а = 109 : 78, или почти 1,5 : 1.

При членната морфема от 34 употреби имаме съотношение *-тѫ* : *-та* = 13 : 21, този път ок. 1 : 1,5. При *-та* обаче 9 случая са от членуване на думата *църква* и 6 – от прилагателното *обща*, т.е. 71% от примерите са извлечени от едва две думи: *Варненската* (№ 219), *църквата* (№ 219, 263 (1, 2), 306 – общо 9 пъти), *общата* (№ 219, 306, 318 (1, 2), 320 (1, 2), *изискаямата* (№ 263 (1, 2), *цѣлата* (№ 320 (1, 2), *кѫщата* (306). При употребата на члена *-тѫ* наборът от лексеми е по-равномерен: *Варненскѫтѫ* (№ 318 (1, 2), 324), *народнѫтѫ* (318 (1, 2), *рѣченѫ-тѫ* (№ 324 – 2 примера), *общѫ-тѫ* (№ 324), *Читалищнѫ-тѫ* (№ 326), *общинѫ-тѫ* (№ 320 (1, 2), *Лотерьѫтъ* (№ 324), *библіотекѫ-тѫ* (№ 326). Във всички случаи обаче имаме приемственост между основната гласна и тази от члена, правописът е или *-ата*, или *-ѫтѫ*.[8]

Особености на казанлъшкия говор

Както се спомена по-горе, разглежданото синтактично правило в частта, която засяга случаите от ж.р. ед.ч., освен на старобългарска правописна/графична норма стъпва и върху особености на живата реч, характерни за някои части на българското речево землище. В западните преходни български говори диалектологията е регистрирала разграничаване между именителен ([*а*]) и винителен ([*у*]) падеж при имената от женски род, като формата на втория е поела ролята на всички косвени падежи. Подобно деление (но [*а*] – [ъ]) може да се чуе и из централните балкански говори, които за нас са по-важни, тъй като към тях спада и родното на К. Тюлев казанлъшко наречие. При тях обаче този феномен се е запазил само при малка част от имена за лица от женски пол, които съставят семейната/родовата терминология (вкл. и *баща*), докато при останалите имена от граматическия род се е наложила изобщо (и за пряк, и за косвен падеж) винителната форма, окончаваща на [ъ] (Стойков 2002: 228 – 229).

[8] Интересна особеност тук, която може би заслужава самостоятелно изследване, е фактът, че когато членът е *-та*, той се изписва винаги слято (вкл. и при единствения случай в им.п.). Когато обаче той е *-тѫ*, се среща и слято, и полуслято изписване. Подобна зависимост е прокарана и при някои глаголи. Флексии, съдържащи *а*/*я*, се изписват слято, но тези с ъ/*ѫ* – слято и полуслято (вж. Хубенов 2023а: 117 и Хубенов 2023б: 94 – 95).

Любомир Милетич отбелязва за ловешко-троянско-габровския говор, към който причислява и казанлъшкия, че общата падежна форма на *а*-основите в ж.р. ед.ч. редовно завършва на [ъ] (извеждайки я от вин.п.). Като изключение от правилото отново са посочени гореспоменатите родови имена: *бѫштà ми бѐше – на бѫштъ̀ си*, *жинà му си душлà – той дувел жинъ̀ си.* По тях обаче и *лъжà йе*, *сръмѭтà йе*, срещу *със лъжъ̀*, *за сръмѭтъ̀тъ.* Членната морфема е *-тъ*, респективно *-тѫ*: *главъ̀тъ* и *главъ̀тѫ*, *гурътъ*, *къштѫтѫ*, *кулътѫ*, *душътѫ*, *рѫдостъ*, *нуштъ̀*, *вичѐртъ̀* (Милетич 1989: 122, 124).[9]

Беньо Цонев, коментирайки труда на Милетич, уточнява, че произношението *а* – *ъ* при акузитивите конкретно за Ловешко варира и форми като *ут жинъ̀ му*, *зъ снъхъ̀ си*, *дувел систръ̀ си* се срещат само ако са придружени от кратко притежателно местоимение, иначе се чува *той води младà женà*, *има дубрà систрà* и пр. (Цонев 1985: 275 – 276).

Преобладаващ еров вокал в краесловието, без значение каква е синтактичната роля, може да се види и в примерите, дадени от Стефан Младенов в една нарочна статия за казанлъшкия говор: *Пѫк маікѫтѫ нѫ царьіѫ реклѫ нѫ бабѫтѫ*; *Гульамтѫ систра реклѫ* (Младенов 1923: 204 – 205). Тези общи черти са регистрирани от диалектологията и през следващите десетилетия (Стойков 2002: 110, 228 – 229; Тетовска-Троева, ред. 2016: 62 – 65, карти № 36 – 39).

Вижда се, че в някои случаи положението в живата реч е съвпадало с това, което се е изисквало от правописната норма, но в много случаи – и се е разминавало. Разнообразието между говорите, техните подвидове и спецификите на речта на отделния индивид са достатъчно многобройни, за да се конкурират с правило, особено ако то не е било добре усвоено по учебен път. Тук е редно да се спомене, че при изписването на графемите *а* и *ѫ* влияние е оказвала (както и днес) редукцията, при която широката неударена гласна се с стеснявала по посока на [ъ] (Младенов 1923: 204; Милетич 1989: 120; Стойков 2002: 109). Редукцията е характерна звукова особеност за източните говори и тя може да се открие на различни нива в текстовете на писаря (Хубенов 2023а: 118, Хубенов 2023б: 96).

В заключение на цялото изследване ще обобщим, че на базата на разгледаните примери, извлечените съотношения в изписването на *-а*/*-я* или *-ѫ*/*-ѣѫ* в пряк и косвен падеж и съпоставката със съответните син-

[9] Чрез *ѧ* Милетич отбелязва *слабо тъмно ъ, което най-много се доближава до чисто а, като се произнася високо и широко* (Милетич 1989: 31).

тактични роли на отделните думи и изрази според нас варненският писар Константин Тюлев не прилага (или ако прилага – доста непоследователно и хаотично) подкрепяното от Пловдивската школа падежно правило. Макар и в много случаи правописът да отговаря на дадената синтактична позиция, изключенията не са малко. Сходни явления са описани и в други изследвания (Николова 2023: 277 – 278, 280; Николова, Салим 2023: 315 – 317; Братанов 2013: 127 – 134). За нас е важно, че в документите са нарушавани често основни правила на синтаксиса, което поставя под съмнение самите познания на общественика по тази тема. А наше убеждение е, че без тяхното базисно разбиране няма как да се прилага последователно и изследваната норма. За такива примери приемаме случаите, в които частите на едно съгласувано словосъчетание не са в един падеж; употребата на *а* (им.п.) в думи непосредствено след предлог; постоянството в правописа на някои лексеми, без значение каква е изреченската им роля и др.[10] Предвид факта, че К. Тюлев най-вероятно е получил образованието си около средата на века, когато тази граматическа норма намира широко застъпване, той при всички положения ще е бил запознат с нейния характер, но или поради слабото ѝ усвояване, или поради влиянието на/конкуренцията с други правописни модели той се е дистанцирал от нея и не я е прилагал последователно.

Бъдещи изследвания върху писменото наследство на Константин Тюлев, които ще обнародват нов изворов материал, определено ще спомогнат за затвърждаването или оборването на гореизказаните предположения.

Литература

Богоров 1986: Богоров, И. *Първичка българска граматика.* [Bogorov, I. Parvichka balgarska gramatika.] Фототипно издание. Ред. Хр. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1986.

Братанов 2012: Братанов, И. Езикът на повестта „Пиян баща, убиец на децата си“ от Илия Р. Блъсков. [Bratanov, I. Ezikat na povestta „Piyan bashta, ubiets na detsata si“ ot Ilia R. Blaskov.] // *Проглас*, Велико Търново: Университетското издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, № 2, 90 – 108.

[10] В това отношение интересни са и примерите с *отъ днеска* : *отъ днескѫ* (2 : 4) и *ся дн(е/ѣ)ска* : *ся днескѫ* (3 : 6), тъй като наречията още през Възраждането се възприемат за неизменяеми думи, т.е. не се скланят и имат само една форма (Груев 1987: 78).

Братанов 2013: Братанов, И. *Езикът на отец Матей Преображенски (С оглед към историята на новобългарския книжовен език).* [Bratanov, I. Ezikat na otets Matey Preobrazhenski (S ogled kam istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik).] Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор по филология“. Машинопис. Шумен: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2013.

Братанов 2017а: Bratanov, I. The Language of One Letter of Nikola Mikhaylovsky to Stoyan Robovsky (in Bulgarian). // *Proceedings of University of Ruse*, 56 (6.3), Ruse: University of Ruse „Angel Kanchev“ Publishing House, 2017, 12 – 16.

Братанов 2017б: Братанов, И. Езикът на изданията на Иван Н. Момчилов във Вилаетската печатница в Русе. [Bratanov, I. Ezikat na izdaniyata na Ivan N. Momchilov vav Vilaetskata pechatnitsa v Ruse.] // *Брод*, 14, Русе: Сдружение „Брод“, 2017, 47 – 62.

Братанов 2018а: Bratanov, I. The Language Use in Two Literary Texts by Stoyan Robovsky (in Bulgarian). // *Proceedings of University of Ruse*, 57(6.3), Ruse: University of Ruse „Angel Kanchev“ Publishing House, 2018, 8 – 12.

Братанов 2018б: Братанов, И. Езикът на „Писменница на славянскій-а языкъ“ на Иван Н. Момчилов (Графични и правописни особености). [Bratanov, I. Ezikat na „Pismennitsa na slavyanskiy-a yazık“ na Ivan N. Momchilov (Grafichni i pravopisni osobenosti).] // *Арнаудов сборник. Доклади и съобщения.* Т. 10. Ред., съст. Яна Пометкова и кол. Русе: „Лени – Ан“ – Русе, 2018, 373 – 383.

Братанов 2021: Bratanov, I. The Language of a Manuscript Contract by Stoyan Robovsky, 1874 (in Bulgarian). // *Proceedings of University of Ruse*, 60 (11.1), Ruse: University of Ruse „Angel Kanchev“ Publishing House, 2021, 132 – 136.

Братанов 2023: Братанов, И. *Книжовноезикови модели в Русенското книжовно средище през Възраждането.* [Bratanov, I. Knizhovnoezikovi modeli v Rusenskoto knizhovno sredishte prez Vazrazhdaneto.] Русе: Авангард принт, 2023.

Вачкова 2005: Вачкова, К. *Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език.* [Vachkova, K. Shumenskata shkola v istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Помагало за студенти. Част 3. Шумен: ШУ „Епископ Константин Преславски“, 2005.

Веселинов 1862: Веселинов, Г. *Кратка българска граматика.* [Veselinov, G. Kratka balgarska gramatika.] Пловдив: Книжярницата на Д. В. Манчев, 1862.

Войников 1864: Войников, Д. *Кратка българска граматика с упражнения.* [Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya.] Пловдив: Книжярницата на Д. В. Манчев, 1864.

Груев 1987: Груев, Й. *Основа за българска граматика.* [Gruev, Y. Osnova za balgarska gramatika.] Фототипно издание. Ред. Х. Първев, В. Станков, Т. Бехар. София: Наука и изкуство, 1987.

Жерев 1989: Жерев, С. Книжовноезикови школи – Пловдивска, Търновска, Каравелова и Дринова. [Zherev, S. Knizhovnoezikovi shkoli – Plovdivska, Tarnovska, Karavelova i Drinova.] // *История на новобългарския книжовен език.* Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, 177 – 182.

Иванова 1994: Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (Върху материал от списание „Читалище“ – 1870 – 1875).* [Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat i gradivnite knizhovnoezikovi protsesi prez Vazrazhdaneto (Varhu material ot spisanie „Chitalishte“ – 1870 – 1875).] Пловдив: Макрос 2000, 1994.

Иванова 2017: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език.* [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Второ допълнено и преработено издание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017.

Кочев 1868: Кочев, Я. *Словосъчинение.* [Kochev, Ya. *Slovosachinenie.*] Цариград: Печатницата на вестник „Македония“, 1868.

Кръстевич 1858: Кръстевич, Г. *Писма за някои си мъчности на българското правописание.* [Krastevich, G. Pisma za nyakoi si machnosti na balgarskoto pravopisanie.] Взето от българскити книжици. Цариград – Галата: Книгопечятницата на Д. Цанков и Б. Мирков, 1858.

Милетич 1989: Милетич, Л. *Източнобългарските говори.* [Miletich, L. Iztochnobalgarskite govori.] Прев. Ана Димова, А. Александров. София: БАН, 1989.

Миркович 1860: Миркович, Г. *Кратка и методическа българска граматика.* [Mirkovich, G. Kratka i metodicheska balgarska gramatika.] Цариград: Печятницата на Д. Цанков, 1860.

Младенов 1923: Младенов, С. *Казанлъшкия говор.* [Mladenov, S. Kazanlashkiya govor.] // Юбилеен сборник на ученолюбива дружина „Искра“ в гр. Казанлък по случай 50-годишния ѝ живот и

културно-просветна дейност, 1873 – 1923. Ред. Г. Дочев, Ст. П. Василев. Издание на „Искра“, 1923, 202 – 211.

Момчилов 1988: Момчилов, И. *Граматика на новобългарския език.* [Momchilov, I. Gramatika na novobalgarskiya ezik.] Фототипно издание. Ред. Хр. Първев и кол. София: Наука и изкуство, 1988.

Мурдаров 1989: Мурдаров, В. Иван Богоров. [Murdarov, V. Ivan Bogorov.] // *История на новобългарския книжовен език.* Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, 103 – 109.

Николова 2023: Николова, Н. Учебникът „Писмовниче“ (1870) от Стефан Попов и Петър Аврамов. [Nikolova, N. Uchebnikat „Pismovniche“ (1870) ot Stefan Popov i Petar Avramov.] // Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* Том II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 264 – 300.

Николова и кол. 2023а: Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* [Nikolova, N., Ivanova, D., Vachkova, K., Salim, M. Pismovnitsite na Balgarskoto vazrazhdane kato iztochnik za formiraneto i funktsioniraneto na knizhovnia ezik.] Том I. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023.

Николова и кол. 2023б: Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* [Nikolova, N., Ivanova, D., Vachkova, K., Salim, M. Pismovnitsite na Balgarskoto vazrazhdane kato iztochnik za formiraneto i funktsioniraneto na knizhovnia ezik.] Том II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023.

Николова, Салим 2023: Николова, Н., Салим, М. Двуезичният „Новъ турско-българскы писмовникъ“ (1873 г.) от Стоил Попов и Иван Чорапчиев. [Nikolova, N., Salim, M. Dvuezichniyat „Nov turskobalgarski pismovnik“ (1873 g.) ot Stoil Popov i Ivan Chorapchiev.] // Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език.* Том II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 301 – 351.

Първанов 1870: Първанов, Н. *Извод из българската граматика (Законете на българскиат йезик).* [Parvanov, N. Izvod iz balgarskata

gramatika (Zakonete na balgarskiat yezik).] Русчюк: Печятницата на Дунавската област, 1870.

Радулов 1863: Радулов, С. *Учебник за български язик.* [Radulov, S. Uchebnik za balgarskiy yazik.] Година първа. Болград: Печатницата на Българското централно училище, 1863.

Радулов 1870: Радулов, С. *Начална граматика за изучение на български язик.* [Radulov, S. Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik.] Книжка I. Болград: Печятница на Централното училище, 1870.

Русинов 1989: Русинов, Р. Добри Чинтулов. [Rusinov, R. Dobri Chintulov.] // *История на новобългарския книжовен език.* Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989, 191 – 196.

Русинов 1999: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език.* [Rusinov, R. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] В. Търново: Абагар, 1999.

Стойков 2002: Стойков, С. *Българска диалектология.* [Stoykov, S. Balgarska dialektologiya.] Четвърто издание (фототипно). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.

Тетовска-Троева, ред. 2016: Тетовска-Троева, М., Кяева, Е., и др. *Български диалектен атлас.* [Tetovska-Troeva, M., Kyaeva, E., i dr. Balgarski dialekten atlas.] Обобщаващ том IV: Морфология. Под ред. на Тетовска-Троева, М., и кол. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016.

Хрулев 1859: Хрулев, Т. *Българска граматика.* [Hrulev, T. Balgarska gramatika.] Букурещ: Печатницата на Йосиф Романов и съдр., 1859.

Хубенов 2023а: Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1868 – 1869 година според шест съгласителни. [Hubenov, K. Za ezika na balgarskata obshtina vav Varna prez 1868 – 1869 godina spored shest saglasitelni.] // *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки, XXXIV А. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2023, 108 – 123.

Хубенов 2023б: Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1870 година според четири съгласителни. [Hubenov, K. Za ezika na balgarskata obshtina vav Varna prez 1870 godina spored chetiri saglasitelni.] // *Отговорността пред езика. Кн. 9: Сборник, посветен на 45-годишнината на катедрата по български език.*

Ред. С. Александрова, В. Попова, Ж. Андреева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 78 – 98.

Цонев 1985: Цонев, Б. Към подробната характеристика на източнобългарските говори: фонетика, морфология, речник (Поправки и допълнения към Милетичевата книга “Das Ostbulgarische”. [Tsonev, B. Kam podrobnata harakteristika na iztochnobalgarskite govori: fonetika, morfologia, rechnik (Popravki i dopalnenia kam Miletichevata kniga.] // Б. Цонев. *История на българския език.* Том трети. Б: Специални части. София: Наука и изкуство, 1985, 195 – 300.

Шишков 1872: Шишков, Т. *Начална българска граматика.* [Shishkov, T. Nachalna balgarska gramatika.] Издание първо. Търново: Книгопродавница Момчилов и Сие, 1872.